

ПРИСЛІВНИКИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ‘ТУТ, У ЦЬОМУ МІСЦІ’ В ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ТА СУМІЖНИХ ГОВІРКАХ

Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 24

УДК 808.3.873.801.55.01.

Громик Ю. Прислівники зі значенням ‘тут, у цьому місці’ в західнополіських та суміжних говірках; 14 стор.; кількість бібліографічних джерел – 51; мова українська.

Анотація. Проаналізовано прислівники лексико-семантичної групи ‘тут, у цьому місці’, фіксовані в західнополіських і суміжних волинських та середньополіських говірках. Відзначено значну варіативність діалектних структур, неоднорідних за морфологічним складом, походженням, ареалом.

Ключові слова: говірка, ареал, прислівник, лексема, лексичне значення, суфікс, вказівна частка.

Annotation. In the article it is analyzed adverbs of lexico-semantic group ‘here, in this place’ that are fixed in the Western Polissya and neighboring Volynian and Middle Polissya dialects. Considerable variety of dialectal forms which are heterogeneous because of their morphological structure, origin and area is noted.

Key word: dialect, area, adverb, lexeme, lexical meaning, suffix, demonstrative particle.

Численну групу прислівникової лексики західнополіського говору складають деривати, що реалізують значення ‘тут, у цьому місці’. Діалектний матеріал, зібраний із території західнополіського та суміжних говорів (дослідження охоплено 178 населених пунктів Волинської, Рівненської областей, а також Брестської області Республіки Білорусь та повіту Гайнівка Підляського воєводства Республіки Польща), дозволяє говорити про значну варіативність діалектних структур, неоднорідних за морфологічним складом, походженням, ареалом.

У досліджуваних говірках основним засобом реалізації значення ‘тут, у цьому місці’ є прислівник *тут*, на основі якого витворено цілу систему похідних із суфіксальним *-к*. Переважно в східній частині західнополіського ареалу виявлено деривати з суфіксами *-ки*, *-еки*, *-аки*, *-ечки*. У любешівських говірках засвідчено структури *тутки* (Березичі Лбш), *тутк’і* (Залізниця Лбш), *тутк’е* (В’язівно Лбш), пор. іншу фіксацію: *тутки* [6, с. 42]; пор. також буковинське *туткі* [38, с. 556], гуцульське *туткі* [14, с. 189] та ін., польське діалектне *tutki* [48, с. 58]. У північній та східній частинах говору вживані похідні на *-еки*, *-аки*: *тутики* (Омельно Квр), *тутик’і* (Щедрогір Рт, Ромашківка Квр), *тутек’і* (Берестя Дб), *тутеки’* (Ремчиці Ср), *тутаки* (Поляни Бр), *тутак’і* (Видраниця Рт, Малий Мідськ Кс), пор. білоруське діалектне *тутакі* [47, с. 63]. В українській мові форма *tutaki* засвідчена була ще в XVI ст. [40, с. 12]. Найчастіше фіксовано деривати на *-ечки*: *тутечки* (Комарівка Кс, Яполоть Кс, Удрицьк Дб), *тутечк’і* (Седлище Лбш, Красносілля Вл), *тутичк’і* (Ромашківка Квр, Залізниця Лбш), що давніше відзначені були в волинськополіських говірках [4, с. 214], у говірках Пінщини [19, с. 27], а також у середньополіських [11, с. 344], волинських [9, с. 136], гуцульських [13, с. 129], степових [44, с. 73], слобожанських говірках [10, с. 210]

та ін., пор. ще білоруське *тутачкі* [47, с. 63], російське діалектне *тутычки* [35, с. 373].

Практично в усіх говіркових групах фіксовано похідні з формально демінутивними суфіксами *-ка*, *-ека*, *-ечка*. Так, у частині говірок функціонує прислівник *тутка* (Омельно Квр, Липне Квр, Видраниця Рт), що відомий із попередніх досліджень [1, с. 77]. Паралелі простежено в наддністрянських [46, с. 258], гуцульських [14, с. 189], бойківських [26, с. 307], буковинських говірках [38, с. 556] та ін., а також у білоруських [42, с. 150] та польських [48, с. 61] діалектах. Найбільшу частотність із-поміж похідних від *тут* прислівників у західнополіських говірках має дериват *тутека* (Сварицевичі Дб, Ремчиці Ср, Немовичі Ср, Велика Осниця Мн), його варіант *тутика* (Чевель Ст, Дубечно Ст, Калинівка Мн, Видраниця Рт, Гораймівка Мн) та структура *тутака* (Тур Рт, Дубичі-Церковні Д-Ц, Вітово Д-Ц, Мохнате Гй), пор. з інших фіксацій волинськополіське *тутека*, *тутика* [4, с. 214], берестейське *тутыка*, *тутака* [15, с. 234], пінське *тутока* [19, с. 19], підляське *тутака* [50, с. 73], *тутика* [2, с. 295], пор. також західноволинське *тутика* [21, с. 242], східно- і середньополіське *тутака*, *тутека*, *тутека* [23, с. 217] та ін., білоруське діалектне *тутэка*, *тутака* [42, с. 150], російське діалектне *тутака* [36, с. 307]. Велику частотність у мовленні західних поліщуків має дериват *тутичка* (Липне Квр, Ситниця Мн, Дубечно Ст), пор. з інших фіксацій волинськополіське *тутичка* [4, с. 214], берестейське *тутэчка*, *тутычка*, *тутачка* [15, с. 234], пінське *туточка* [19, с. 37], підляське *тутичка* [2, с. 75], пор. також середньополіське *тутечка* [11, с. 251], східнополіське *тутечка* [12, с. 159], гуцульське *tuteczka* [51, с. 243] та ін.

Лише в одній говірці (Удрицьк Дб) засвідчено дериват із суфіксом *-ечку*: *тутечку* (можливо, західнополіський локалізм).

У північно-східній частині західно-поліського ареалу (зарічненсько-дубровицькі говірки) виявлено похідні з суфіксами *-ен'ки*, *-ен'ка*: *тўтен'ки* (Вичівка Зр), *тўтен'ка* (Сварицевичі Дб, Вичівка Зр), пор. з інших фіксацій волинськополіське *тўтийка* [4, с. 214], берестейське *тўтэнькі* [15, с. 234], підляське *тўтинька* [2, с. 295], а також в інших поліських говорах: *тўтиньки* [23, с. 217], у наддністрянських говірках: *тўтейка*, *тўтеньки* [46, с. 258] та ін.

Морфеми *-ки*, *-ка* та їх варіанти *-еки*, *-ечки*, *-ека*, *-ечка* і под., які поширюють прислівники, є результатом морфологічного розвитку окремих слов'янських мов уже в історичну добу їх побутування; за походженням вони є абстрагованими з іменникових форм суфіксами, що втратили семантику демінутивності.

У багатьох західнополіських та суміжних говірках засвідчено варіант *тўта* (Ромашківка Квр, Залюття Ст), що з попередніх фіксацій відомий у волинськополіських [5, с. 124], берестейських [42, с. 516] та підляських говірках [50, с. 173], а також у східно- і середньополіських [23, с. 217], бойківських [26, с. 35] та ін. В українській мові перші фіксації прислівника *тута* припадають на XIV ст. [39, с. 451]. У форманті *-а* вчені вбачали іменну за походженням флексію [45, с. 43], своєрідний дейктичний суфікс, який з'явився фонетичним шляхом після останнього приголосного основи [47, с. 64], дейктичну частку [18, с. 371]. Кінцеве *-а* можна звести до праслов'янської вказівної частки **a* – якоїсь відмінкової форми вказівного займенника **e-* / **o-* [16, с. 37]. Можливо, мав рацію В. Циран, коли, зважаючи на паралельність уживання й одночасність засвідчення у пам'ятках старополіських форм *tuto*, *tuta*, зі структури деривата *tuta* вичленював компонент *-ta*, вважаючи його варіантом *-to*, наявного в *tuto* [49, с. 70]. З урахуванням цього кінцеві сегменти *-ть*, *-ta* можуть бути пояснені як різні форми нечленного вказівного займенника **ть*.

У західноволинських, а також підляських говірках структура прислівників *тўта*, *тўтка*, *тўтака* часто ускладнена кінцевим *-й*: *тўтай* (Микуличі В-В, Верба В-В, Веселе Лц, Петрове Ів, Грабовець Д-Ц, Дубичі-Церковні Д-Ц, Корнин Д-Ц, Чохи Д-Ц, Вітово Д-Ц, Мохнате Гй), *тўткай* (Микуличі В-В), *тўтакай* (Чохи Д-Ц, Мохнате Гй), пор. інші фіксації на Підляшші: *тўмай* [2, с. 279], *тўткай* [50, с. 75], *тўтākāй* [50, с. 73]. Паралелі відомі в наддністрянських: *тўткай* [29, с. 64], лемківських говірках: *тўткай* [8, с. 82], говорах білоруської мови: *тўмай*, *тўтакай* [42, с. 150]; у польській мові лексема *tutaj* відома з XVII ст. [49, с. 71]. У західних говорах української та білоруської мов прислівникові форми з кінцевим *-й* зумовлені або щонайменше підтримувані польським впливом.

У центральній частині волинсько-поліського ареалу (в основному це межиріччя Турії та Стиру) виділено великий суцільний ареал прислівника *туд* 'у цьому місці' (Набруска Мн, Галузія Мн, Лишнівка Мн, Деревок Лбш, Бихів Лбш, Ворокомле К-К, Любитів Кв) та похідних *тўда* (Деревок Лбш, Бихів Лбш, Ворокомле К-К), *тўдка* (Оленине К-К, Гута-Боровенська К-К, Ворокомле К-К, Воєгоща К-К, Набруска Мн, Городок Мн, Деревок Лбш), *тўдека* (Велимче Рт), *тўдика* (Набруска Мн, Лишнівка Мн, Градиськ Мн, Галузія Мн, Копилля Мн, Гута-Боровенська К-К, Полиці К-К, Ворокомле К-К, Воєгоща К-К, Цир Лбш, Любитів Кв, Туличів Тр), *тўдечка* (Більська Воля Вл), *тўдичка* (Галузія Мн, Городок Мн, Копилля Мн, Лишнівка Мн, Градиськ Мн, Гута-Боровенська К-К, Оленине К-К, Ворокомле К-К, Бірки Лбш), *тўдж'і* (Полиці К-К), *тўджи'* (Лишнівка Мн), *тўдеки* (Більська Воля Вл), *тўдик'і* (Полиці К-К), *тўдййки* (Деревок Лбш). Подібні форми виявлені в підляських говірках: *тўдекай*, *тўдекей* [50, с. 73], *тўдйикай* [50, с. 376], говорах білоруської мови: *тўдака*, *тўдако* [42, с. 150]. Можливо, форми *туд*, *тўдика* і под. склалися внаслідок контамінації *тут*, *тўтика* (**tu*, **tuto* первісно означало 'там, у тому місці' і 'туди') із прислівниками *туді*, *тудá*, які іноді означають ще й 'там', пор.: *вонó тудá зvéрху лжéйт'* (Липне Квр). Фонетичну структуру варіанта *туд* можна розглядати і як наслідок прогресивної дистантної дисиміляції ([т...т] > [т...д]) або як гіперизм на противагу звичній для частини говірок оглушеній вимові дзвінких.

Функцію більш точної просторової вказівки в західнополіських говірках виконують постпозитивні вказівні частки *-ге* та *-о*, *-во*, *-го*, рідше – препозитивна *о-*: *тутгé*, *тутагé*, *туткагé*, *тутикагé*, *тутичкагé* та *тутó*, *тутгó*, *тутвó*, *отутó*, *отутгó*, *отутвó*, *тудвó*, *тутавó*, *тутагó*, *тудавó*, *отутавó*, *отутагó*, *тутавовó*, *отудó*, *туткавó*, *тудкавó*, *тутикавó*, *тутикагó*, *тудикавó*, *тудокавó*, *тутичкавó*, *тутичкагó*, *отутичкавó*, *тутичк'ігó*, *тудйиківó*, *туткайвó*, *туткайвовó*.

Постпозитивна афіксація прислівників на *-ге*, характерна для говірок північно-західної окраїни волинськополіського ареалу, – специфічно західнополіське явище, ймовірно, архаїчне. Сегмент *-ге* – вказівна частка, що в говірках Пінщини вживана як лексично незалежна одиниця зі значенням 'ось', 'оце', а також у прислівниковому значенні 'ось так' (Невель Пн, Хойно Пн, Містковичі Пн, Жидче Пн). У цьому ж ареалі частку *ге* фіксував наприкінці XIX ст. Ю. Карський [19, с. 4]. Відповідники, відомі в інших слов'янських ареалах, зводяться до праслов'янської вказівної частки **(h)e* 'ось; он' займенникового походження [16, с. 487–488].

У більшості західнополіських говірок поширені деривати з указівними сегментами *-во*,

-го та -о (афіксація на -го характерна для східної частини ареалу; редуплікація -вово фіксована спорадично у західноволинських говірках). У волинськополицькому ареалі з інших фіксацій відомо *тутгó*, *тутагó* [5, с. 124], *туткаво́*, *тутаво́*, *отуткайво́* [6, с. 42], у берестейських говірках – *о тут о* [20, с. 121], підляських – *о тут о* [50, с. 7], *ту́таво* [50, с. 169], *ту́такаво́* [2, с. 357], *оту́та* [2, с. 295], *тута о* [2, с. 276], пор. також дані середньополіських: *оту́т* [11, с. 242], *отуто́* [11, с. 291], *оту́така* [11, с. 157], волинських: *туто́* [9, с. 128], наддністрянських: *тутаво́*, *туто́* [46, с. 258], буковинських: *туткиво́*, *ту́тково* [22, с. 98], гуцульських: *оту́тка* [14, с. 44] та інших говірок.

Сегмент -во, використовуваний для вираження точнішої вказівки, у багатьох говірках цього ж ареалу відомий як указівна частка 'ось', а також у функції прислівника зі значенням 'ось тут' (Липне Квр, Гораймівка Мн, Цміни Мн, Яполоть Кс). Указівне во у значенні 'ось тут' фіксоване в волинськополицькому ареалі й давніше [3, с. 67], пор. також бойківське *во*, *йо* [26, с. 137]. Учені вказівну частку *во* вважають залишком давнього займенника *ово* [31, с. 23], реконструюють псл. *-vo, *-v- займенникового походження [16, с. 488], допускаючи, щоправда, ймовірність існування у дослов'янську добу вказівного займенника *'o- [16, с. 37].

Невеликий компактний ареал у говірках Пінщини (Жидче Пн, Невель Пн, Хойно Пн, Містковичі Пн) утворює прислівник *гэм:а* 'ось тут', пор. також діалектні білоруське *гэмта* [43, с. 120] та російське *эмта* [34, с. 45]. Початкове *ге-* вказівна частка, кінцеве *-т:а* зводиться, можливо, до давнішого *-tъ-ta, яке могло бути наслідком зрощення двох різних форм указівного займенника *tъ (пор. подібного походження прислівники *тут* < *tu-tъ, *ту́та* < *tu-ta). Із лексемою *гэм:а* споріднений прислівник *гэм:учк'і* 'ось тут' (Велике Вербче Ср) – дериват із формально демінутивним суфіксом від не засвідченого в цій говірці прислівника **гэм:и*, пор. білоруське діалектне *гэмты* 'ось тут', паралельне до *гэмта* [43, с. 120].

В одній надсвітязькій говірці виявлено результат редуплікації вказівного *ге* – дериват *эгге* (*гэгге*) 'ось тут' (Пулемець Шц), що може поширюватися морфемами -л', -л'а: *эггел'* (*гэггел'*), *эггел'а* (*гэггел'а*), які, у свою чергу, зумовлені аналогією до прислівників *ск'іл*, *ск'іл'а* 'звідки', *до́к'іл*, *до́к'іл'а* 'доки' та ін. У більшості суміжних говірок (Піща Шц, Мельники Шц, Залісся Шц, Жиричі Рт, Тур Рт, Яревище Ст) зафіксовано прислівник *аге*, рідше – *агэ* 'ось тут', пор. також фіксацію *аги* 'он там' [3, с. 1]. Структурно *аге* – результат зрощення вказівних часток *а* та *ге*. У надсвітязьких говірках (Залісся Шц, Пулемець Шц, Піща Шц, Мельники Шц) на базі *аге* постали похідні *агел'*, *агел'а* 'ось тут'.

У більшості західнополицьких говірок засобом реалізації значення 'ось тут' є прислівник *áво* (Дивин Кб, Мокрани Мл, Градиськ Мн, Ворокомле К-К, Черче К-К, Прохід Рт, Тур Рт, Чевель Ст, В'язівно Лбш, Ворокомле К-К), *йáво* (Річиця Рт, Деревок Лбш, Бихів Лбш, Гірки Лбш, Щитинь Лбш, Невір Лбш), *гáво* (Гута-Боровенська К-К, Полиці К-К, Бихів Лбш), пор. інші фіксації у волинськополицьких говірках: *áво*, *авó* [3, с. 1], *йáво* [4, с. 284], у берестейському ареалі: *яво* [15, с. 269], пор. ще бойківське *áво*, *авó* [26, с. 32]. Структура *аво* – результат зрощення вказівних часток *а* та *во*. В одній із говірок (Щитинь Лбш) простежено лексему *йáвоно* 'ось тут', у складі якої засвідчено ще одну вказівну частку – *онó*. У структурі *гéво* 'ось тут' (Цир Лбш, Деревок Лбш) поєднано вказівні частки *ге* та *во*, пор. бойківське *гéо* 'ось' [26, с. 164], лемківське *гев* 'сюди' [8, с. 149], надсянське *г'е́у* 'сюди', 'тут' [30, с. 22], польське *hev*, *hewaj* [48, с. 66] та ін.

У говірках північно-західної частини західнополицького діалекту значення 'ось тут' реалізує прислівник *гéде* (Дубечно Ст, Залюття Ст, Смоляри Ст, Яревище Ст, Мельники Шц, Піща Шц, Залісся Шц, Пулемець Шц, Полапи Лб, Нудиже Лб), *гúде* (Тур Рт), пор. іншу фіксацію: *гéде* 'там', 'тут' [Арк, I, 87]. Лексема *гедé* засвідчена лексикографами кінця XIX ст. – початку XX ст. [37, с. 278]. Для вираження більш точної просторової вказівки *гéде* поширюється вказівними частками *ге*, *во*: *гéдево* (Піща Шц), *гедéо*, *гедéо́*, *гедивó* (Яревище Ст), *гедегé* (Смоляри Ст, Яревище Ст, Мельники Шц, Піща Шц, Залісся Шц, Полапи Лб, Нудиже Лб), пор. іншу фіксацію: *едегé* 'он там' [3, с. 149]. Прислівник *гедегéв* (Яревище Ст), очевидно, – усичений варіант незасвідченого *гедегéво (деривата з *гéде* та двох різних указівних часток у постпозиції – *ге* та *во*).

У багатьох підляських, північних та центральних волинськополицьких і суміжних середньополіських говірках у значенні 'ось тут' фіксовано прислівник *о́де* (Корнин Д-Ц, Чохи Д-Ц, Тофіловці Д-Ц, Галина Воля Ст, Чевель Ст, Нужель Кв, Троянівка Мн, Щитинь Лбш, Берестя Дб, Вичівка Зр, Красносілля Вл, Залісся Шц, Полапи Лб), *о́да*, *во́да* (Бірки Лбш), *во́де* (Ставки Тр, Галина Воля Ст, Залюття Ст, Мокрани Мл, Старі Кошари Кв, Черемошна Воля Лб, Забужжя Лб, Річиця Рт, Пулемець Шц), *го́де* (Воронки Вл, Малі Телковичі Вл), пор. інші фіксації у волинськополицьких говірках: *во́де* [3, с. 9], *го́де* [4, с. 9], *о́де* [1, с. 186]; у підляських говірках: *о́де* [2, с. 311]. Ареал продовжено у середньополіському говорі: *о́де* [11, с. 280], *о́де* [11, с. 284], західноволинських говірках: *во́да* [21, с. 87], інших південно-західних говорах, пор. бойківське *о́де* [27, с. 15], закарпатське *о́де* [7, с. 12], буковинське *о́ді* [38, с. 361], гуцульське *о́де* [51, с. 123]; відоме білоруське діалектне *во́дзе* [17, с. 100], російське

діалектне *воде* [32, с. 335]. Точнішу просторову вказівку виражають похідні *одеб* (Вітово Д-Ц, Лісове Мн), *одевб* (Галина Воля Ст, Яревище Ст, Черемошна Воля Лб, Воронки Вл, Залісся Шц, Полапи Лб), *водевб* (Цир Лбш, Мельники Шц, Верба В-В), *водавб* (Бірки Лбш), пор. інші фіксації: *водевб* [1, с. 108], *оде о* [1, с. 186], *одевб* [2, с. 280], пор. ще бойківське *одевб*, *водевб* [27, с. 15], російське діалектне *водево* [32, с. 335] та ін. У говірках північно-західної частини західнополіського говору значення 'ось тут' реалізує лексема *одег* (Яревище Ст, Нудиже Лб, Залісся Шц, Полапи Лб, Піща Шц), *одег* (Тур Рт), пор. фіксацію у берестейському ареалі: *одег* (*одег*) 'ось' [15, с. 152].

У межах ареалу *оде* простежено похідні *одек* 'і (Берестя Дб), *одека* (Корнин Д-Ц, Хохи Д-Ц, Тофіловці Д-Ц, Велике Вербче Ср), *водека* (Забужжя Лб, Велимче Рт), пор. бойківське *одека* [27, с. 15], гуцульське *оде-ка* [51, с. 123], а також білоруське діалектне *водзeka*, *водзіка* [41, с. 322], російське діалектне *воде-ка* [32, с. 335] та ін. Прислівник *водекавб* (Забужжя Лб) – результат поширення *водека* вказівним *во* для уточнення просторової характеристики, пор. бойківське *одикаво* [27, с. 15].

У говірках північно-східної частини говору зі значенням 'ось тут' засвідчено прислівник *одб* (Набруска Мн, Лишнівка Мн, Галузія Мн, Градиськ Мн, Троянівка Мн, Щитинь Лбш), *водб* (Оленине К-К), пор. також іншу фіксацію: *одб* [3, с. 10]. Ареал охоплює берестейські говірки: *одб* [15, с. 151], середньополіський говір: *одб* [11, с. 288]. *Одб* можна кваліфікувати як результат фонетичного розвитку давнішого зрощення *одеб*. У цьому ж ареалі точнішу вказівку виконує варіант *водовб* (Бірки Лбш, Троянівка Мн, Велимче Рт), пор. берестейське *одогб* [15, с. 151], середньополіське *одогб* [11, с. 316]. Окремими вкрапленнями у східній частині ареалу фіксовано *од'б* (Кам'януха Мн, Нові Червища К-К, Яполоть Кс), – очевидно, наслідок аналогічного вирівнювання варіанта *одб* за зразком паралельних структур *оз'дб* та *оз'д'б*. Відповідник відомий у середньополіських говірках: *од'б* [11, с. 118].

У багатьох західнополіських говірках зі значенням 'ось тут' засвідчено *оз'де* (Мизове Ст, Залізниця Лбш, В'язівно Лбш), *вбз'де* (Верба В-В, Туличів Тр, Старі Кошари Кв, Бихів Лбш, Цир Лбш, Запруддя К-К, Мостище К-К), *вбзде* (Нуйно К-К), *вбз'да* (Петрово Ів, Заячиці Лк, Бірки Лбш), *гбз'де* (Більська Воля Вл) – фонетичні варіанти загальноповиваного *осьде*. Виявлено похідні *вбз'деки* (Римачі Лб, Забужжя Лб), *вбз'даке* (Петрово Ів, Заячиці Лк), *вбз'дечк'і* (Мала Любаша Кс), *вбз'дечки* (Обенижі Тр), *вбз'дека* (Римачі Лб, Рівне Лб, Забужжя Лб), *вбз'дечка* (Мала Любаша Кс), пор. паралелі в інших поліських говорах: *вбз'дечки* [23, с. 143], *осьдека*, *осьдека*, *осьдечка*

[23, с. 146], у волинських говірках: *вбз'даке* [21, с. 88] та ін., а також у білоруських: *вбз'діка* [41, с. 322–323], *авбз'дзяка* [15, с. 11], російських діалектах: *вбс'дечки* [33, с. 153]. Подібні структури для вираження точнішої вказівки поширювані сегментом *-во*: *оз'девб* (Мизове Ст), *вбз'давб* (Петрово Ів), *вбз'декавб* (Рівне Лб) та ін., пор. паралель у наддністрянському говорі: *вбз'девб* [46, с. 86].

У центральній та східній частинах волинськополіського ареалу склалися варіанти *оз'дб* (Любче Рж, Ворокомле К-К, Воєгоща К-К, Градиськ Мн, Череваха Мн, Троянівка Мн, Лишнівка Мн, Городок Мн, Оконськ Мн, Дядьковичі Рв), *вбз'дб* (Мизове Ст, Любче Рж), що відбивають фонетичне стягнення у структурі вихідного *оз'деб*, пор. іншу фіксацію: *озьдб* [3, с. 11]. Ареал продовжено в інших поліських говорах: *осьдб* [23, с. 146], у подільських: *оздб* [24, с. 45], степових говірках: *оз'дб* [25, с. 164] та ін. Виявлено також похідні типу *оз'довб* (Городок Мн), що реалізують точнішу просторову вказівку.

У частині говірок у структурі прислівника *вбз'де* (*вбз'де*) відбулися нерегулярні фонетичні зміни. Так, спостережено наслідки прогресивної асиміляції за м'якістю у групі [з'д'] > [з'д']: *вбз'д'е* (Щитинь Лбш, Ветли Лбш, Поворськ Кв, Доротище Кв, Стеблі Кв, Ситниця Мн, Калинівка Мн, Красноволя Мн, Велика Осниця Мн, Поляни Бр), *вбз'д'е* (Велимче Рт), *вбз'д'е* (Журавичі Квр, Гораймівка Мн, Граддя Мн, Оконськ Мн, Гута Кс, Воронки Вл), *вбз'д'і* (Гірки Лбш), *вбз'д'і* (Мостище К-К). У подібних формах може з'являтися неетимологічний [й]: *вбйз'д'е* (Ситниця Мн, Черче К-К). Результат асиміляції за м'якістю відзначено і в похідних: *вбз'д'ека* (Гута Кс), *вбз'д'іка* (Старі Кошари Кв), *вбз'д'іка* (Комарівка Кс), *гбз'д'іка* (Берестяне Квр), *вбз'д'ечка* (Комарівка Кс), пор. іншу фіксацію: *гбз'д'іка* [5, с. 51], пор. також засвідчені в інших поліських говорах *вбз'д'е* [12, с. 77], *вбс'д'ека* [12, с. 76]. Унаслідок постпозитивної афіксації на *-о* (*-во*) склалися форми *вбз'д'еб*, *вбз'д'евб* (Красноволя Мн), з яких фонетичним шляхом постали варіанти *вбз'д'б* (Щедрогір Рт, Оленине К-К, Гута-Боровенська К-К, Нові Червища К-К, Полиці К-К, Гораймівка Мн, Цміни Мн, Грем'яче Квр, Яполоть Кс, Гута Кс), *вбз'д'б* (Кам'януха Мн), *вбз'д'б* (Запруддя К-К, Качин К-К, Ставки Тр, Доротище Кв, Омельне Квр, Великий Сидень Кс, Комарівка Кс), які теж часто поширювані вказівним *-во*: *вбз'д'овб* (Щедрогір Рт, Гораймівка Мн, Гута Кс, Нові Червища К-К), *вбз'д'овб* (Запруддя К-К, Омельне Квр, Доротище Кв), пор. інші фіксації: *гбз'д'б*, *гбз'д'огб* [3, с. 96].

У деяких говірках у таких формах відбулася ще й прогресивна асиміляція за способом творення у групі [з'д'] > [з'дз']: *вбз'дз'е* (Домашів Квр), *вбз'дз'е* (Набруска Мн, Галузія

Мн, Поляни Бр), *воз'дз'е* (Стобихва К-К, Навіз Рж), *гбз'дз'е* (Малі Телковичі Вл, Більська Воля Вл), *гуз'дз'іка* (Липне Квр), *гуз'дз'ікаго* (Липне Квр), *оз'дз'о* (Собіщиці Вл, Постійне Кс, Малий Мідськ Кс, Копиля Мн), *воз'дз'о* (Набруска Мн, Стобихва К-К), *оз'дз'ово* (Постійне Кс), *гуз'дз'огó* (Липне Квр).

У говірках північно-східної окраїни досліджуваного ареалу значення 'ось тут' реалізують лексеми *он'* (Берестя Дб), *он'ó* (Немовичі Ср, Велике Вербче Ср, Удрицьк Дб, Колки Дб, Стрільськ Дб, Берестя Дб, Поляни Бр, Мирне Кс, Комарівка Кс), *ан'ó* (Немовичі Ср, Стрільськ Дб, Красносілля Вл, Воронки Вл), *án'о* (Малі Телковичі Вл, Більська Воля Вл, Красносілля Вл) та похідні *он'огó* (Стрільськ Дб, Велике Вербче Ср), *ан'огó* (Малі Телковичі Вл, Красносілля Вл), пор. інші фіксації: *áньо* 'щойно' [3, с. 3], *он'огó* 'тут' [4, с. 13]. Наведені деривати – результати семантичного розвитку та пізнішої афіксації вказівних часток *он'*, *ан'*, споріднених із білоруською *вунь* [41, с. 513], українською *он* та ін.

У цій же та в суміжних говіркових групах засвідчено результат зрощення вказівного сегмента *он'* із прислівником *де*: *ón'de* (В'язівно Лбш, Лісове Мн, Поляни Бр, Сварицевичі Дб, Вичівка Зр), пор. білоруське діалектне *вунь дзе* [41, с. 513]. На базі *ón'de* внаслідок прогресивної асиміляції за м'якістю склалося *ón'd'e*, *он'д'е* (Морочне Зр), пор. іншу фіксацію: *ón'd'e* [4, с. 13]. За аналогією до *óз'д'е > óз'дз'е* постали варіанти *гón'дз'е* (Малі Телковичі Вл), *вон'дз'е* (Березичі Лбш), *ун'дз'е*, *гун'дз'е* (Липне Квр). Такі ж звукові зміни спостережено у структурі похідних: *ón'd'eki'* (Вичівка Зр), *ón'd'echki* (Сварицевичі Дб), *он'дз'ека* (Постійне Кс), *гун'дз'іка*, *ун'дз'іка*, *н'дз'іка* (Липне Квр), пор. фіксації у берестейських говірках: *уньдека* [15, с. 239], інших польських говорах: *оньдека* 'там' [23, с. 144]. Для вираження

більш точної просторової вказівки *ón'de* та похідні поширювані вказівним *-во (-го)*: *ón'd'evo* (Поляни Бр), *он'д'евó* (Морочне Зр), *гун'дз'ікаго*, *ун'дз'ікаго*, *н'дз'ікаго* (Липне Квр), пор. іншу фіксацію в говірці с. Липне: *ундз'ікаго* [4, с. 218].

Подібно до *оз'д'о* склався варіант *он'д'ó* (Залізниця Лбш, Мала Любаша Кс, Яполоть Кс, Мирне Кс, Комарівка Кс, Більська Воля Вл, Немовичі Ср, Колки Дб), *ón'd'о* (Кам'януха Мн, Руда-Красна Рв), *гун'д'у* (Велике Вербче Ср), *г'ін'д'о* (Велике Вербче Ср), пор. фіксації у середньополіському говорі: *он'д'ó* [28, с. 84], *онд'ó* 'там' [11, с. 79]. У кількох говірках на південному сході ареалу фіксуємо *он'дз'ó* (Постійне Кс), *гón'дз'о* (Гораймівка Мн), *гун'дз'ó*, *ун'дз'ó*, *н'дз'ó* (Липне Квр), пор. інші фіксації в говірці с. Липне: *ундз'ó*, *ун'дз'ó* [4, с. 218]. Аналізовані структури часто поширювані вказівним *-во (-го)*: *он'д'овó* (Залізниця Лбш), *он'д'огó* (Колки Дб), *он'дз'огó* (Постійне Кс), *гун'дз'огó*, *ун'дз'огó* (Липне Квр). В одній говірці (Велике Вербче Ср) засвідчено дериват із формально демінутивним суфіксом: *гун'д'очки*. Виявлені у цьому ж ареалі прислівники *ан'óде* (Красносілля Вл) та *ан'д'ó* (Немовичі Ср) – результати зрощення із прислівником *де* вказівних часток *ан'*, *ан'ó*, паралельних до *он'*.

Отже, більшість виявлених у західнополіських та суміжних говірках прислівників, що реалізують значення 'тут, у цьому місці', можна об'єднати в кілька структурних груп: варіанти загальноновживаного *тут* та похідні (*туд*, *тúта*, *тúда*, *тúтки*, *тúтка*, *тúтаки*, *тúдика* та ін.); деривати, що постали шляхом семантичного розвитку вказівних часток чи зрощення кількох вказівних часток (*во*, *áво*, *гéво*, *гéге*, *áге*, *он'*, *ón'о*, *án'о* та ін.); деривати, що є результатами зрощення вказівних часток із прислівником *де* (*гéде*, *óде*, *óз'де*, *ón'де*, *ан'óде* та ін.).

Умовні скорочення назв районів та гмін:

Волинська область: В-В – Володимир-Волинський, Ів – Іваничівський, Кв – Ковельський, Квр – Ківерцівський, К-К – Камінь-Каширський, Лб – Любомльський, Лбш – Любешівський, Лк – Локачинський, Лц – Луцький, Мн – Маневийський, Рж – Рожищенський, Рт – Ратнівський, Ст – Старовижівський, Тр – Турійський, Шц – Шацький.

Рівненська область: Бр – Березнівський, Вл – Володимирецький, Дб – Дубровицький, Зр – Зарічненський, Кс – Костопільський, Рв – Рівненський, Ср – Сарненський.

Брестська область (Білорусь): Кб – Кобринський, Мл – Малоритський, Пн – Пінський.

Підляське воєводство, повіт Гайнівка (Польща): Д-Ц – гміна Дубичі Церковні, Гй – гміна Гайнівка.

Література

1. Аркушин Г. Голоси з Волинського Поліся (Тексти) / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 542 с.
2. Аркушин Г. Голоси з Підляшся (Тексти) / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 536 с.
3. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у двох томах / Г. Л. Аркушин. – Т. 1. – Луцьк : Вежа, 2000. – XXIV + 354 с.
4. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у двох томах / Г. Л. Аркушин. – Т. 2. – Луцьк : Вежа, 2000. – 458 с.

5. Аркушин Г. Л. Силенська гуторка / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 1996. – 167 с.
6. Бабій Ф. Й. Вивчення прислівника в діалектних умовах / Ф. Й. Бабій // Українська мова і література в школі. – 1981. – № 11. – С. 42-45.
7. Брошняк (Пискач) О. Д. Прислівники в українських говорах Закарпаття : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / О. Д. Брошняк (Пискач) / Ужгородський національний університет. – Ужгород, 1996. – 23 с.
8. Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Г. Верхратський. – Львів, 1902. Т. 5. – 482 с.
9. Гладкий П. Говірка села Нехвороці Андрушівського району Бердичівської округи (кол. Житомирського повіту) / П. Д. Гладкий // Український діалектологічний збірник. – Кн. II. – К. : ВАН, 1929. – С. 109-157.
10. Глуховцева К. Словник українських східнословобожанських говірок / К. Г. Глуховцева та ін. – Луганськ, 2001. – 234 с.
11. Говірки Чорнобильської зони : тексти / упоряд. П. Ю. Гриценко та ін. – К. : Довіра, 1996. – 358 с.
12. Говори української мови : збірник текстів / упоряд. С. Ф. Довгопол та ін. – К., 1977. – 590 с.
13. Горбач О. Зібрані статті / О. Т. Горбач. – Т. V. Діалектологія. – Мюнхен : Український вільний університет, 1993. – 660 с.
14. Гуцульські говірки : короткий словник / Відп. ред. Я. В. Закревська. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
15. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / склад. Аляхновіч М. М. і інш. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.
16. Етимологічний словник української мови : у семи томах / За ред. О. С. Мельничука. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1982. – 631 с.
17. Жывое народнае слова : дыялекталагічны зборнік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 271 с.
18. Історія української мови. Морфологія / упоряд. С. П. Самійленко та ін. – К. : Наукова думка, 1978. – 539 с.
19. Карскій Е. Ф. Матеріали для изученія сѣверно-малорусскихъ говоровъ, а также переходныхъ отъ бѣлорусскихъ къ малорусскимъ. (Полѣсье) / Е. Ф. Карскій. – Вып. 1. – Санкт-Петербургъ, 1898. – 42 с.
20. Клімчук Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся : фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 128 с.
21. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика : збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 62-267.
22. Леонова М. В. Прислівники в буковинських говорах / М. В. Леонова // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Кн. 2. – Львів, 1961. – С. 92-102.
23. Лисенко П. С. Словник поліських говірок / П. С. Лисенко. – К. : Наукова думка, 1974. – 259 с.
24. Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки / О. С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. II. – К., 1952. – С. 10-59.
25. Муқан А. М. Словотвір українських наддунайських говірок / А. М. Муқан // Праці X Республіканської діалектологічної наради. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 156-168.
26. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 1. – К. : Наукова думка, 1984. – 497 с.
27. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 2. – К. : Наукова думка, 1984. – 516 с.
28. Прилипко Н. Архаїчні структури прислівників у поліських говорах / Н. П. Прилипко // Полісся. Мова, культура, історія. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 83-87.
29. Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області / П. І. Приступа. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.
30. Пшепюрська М. Надсянський говір / М. Пшепюрська. – Варшава, 1938. – 89 с.
31. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Частина 2. – К. : Вища школа, 1970. – 190 с.
32. Словарь русских народных говоров. – Вып. 4. – Ленинград : Наука, 1969. – 355 с.
33. Словарь русских народных говоров. – Вып. 5. – Ленинград : Наука, 1970. – 342 с.
34. Словарь русских народных говоров. – Вып. 9. – Ленинград : Наука, 1972. – 362 с.
35. Словарь русских народных говоров. – Вып. 20. – Ленинград : Наука, 1985. – 376 с.
36. Словарь русских народных говоров. – Вып. 23. – Ленинград : Наука, 1987. – 375 с.
37. Словарь української мови : в чотирьох томах / упор. Б. Д. Грінченко. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – 494 с.

38. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
39. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у двох томах / укл. Д. Г. Гринчишин та ін. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1978. – 592 с.
40. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 2. – Львів, 1994. – 151 с.
41. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : ў пяці тамах / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч і інш. – Т. I. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 512 с.
42. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : ў пяці тамах / уклад. Ю. Ф. Мацкевіч і інш. – Т. V. – Мінск : Навука і тэхніка, 1986. – 563 с.
43. Тураўскі слоўнік : ў пяці тамах / склад. А. А. Квывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін. – Т. 4. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 360 с.
44. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряниці : у 4-х томах / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1. – 324 с.
45. Чапля І. К. Прислівники в українській мові / І. К. Чапля. – Харків : Вид-во Харківського університету, 1960. – 123 с.
46. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Ф. Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Нан України, 2008. – 288 с.
47. Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове : марфалагічны нарыс / П. П. Шуба. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – 191 с.
48. Bal J. Formacje przysłówkowe z sufiksalnym *j* i *k* typu *dzisiaj, wczoraj, dzisiak, tamok* w historii i dialektach języka polskiego / J. Bal. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk, 1974. – 115 s.
49. Cyran W. Przysłowki polskie: budowa słowotwórcza / W. Cyran. – Łódź, 1967. – 244 s.
50. Czyżewski F. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny / F. Czyżewski, S. Warchoń. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1998. – 496 s.
51. Janów J. Słownik huculski / J. Janów. – Kraków : Wydawnictwo naukowe DWN, 2001. – 294 s.

Громик Юрій Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови, декан інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки